

МЕТОЮ ЙОГО ЖИТТЯ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БУЛО СЛУЖІННЯ ПРАВУ, ДОСЯГНЕННЯ ТОРЖЕСТВА ПРАВА У СУСПІЛЬСТВІ (Світлій і незабутній пам'яті професора С. С. Алексєєва — видатного вченого)

«Право і закон — це не те саме. Закон може бути й виразом свавілля влади, тоді ця влада існує поза правом, перетворюючись на тиранію». Ці слова видатного вченого-правознавця професора С. Алексєєва наведені не випадково. Вони відображають багатовікову, складну, часом драматичну історію країни, роки тривалого становлення в ній права, що несе суспільству, людям цінності свободи, рівності та справедливості. У всі часи, не виключаючи сучасність, боротьба за торжество цих цінностей викликала у влади настороженість і протидію. Право постійно стикається з силою й примусовою міццю влади.

С. Алексєєв є одним із небагатьох, хто впродовж усього свого життя й наукової діяльності самозабутньо вірив у торжество Права у житті суспільства, його неминущі цінності свободи, рівності, справедливості. Цьому присвячені його численні наукові праці, причому з різноманітних теоретичних і філософських проблем права, серед яких фактично нема жодної роботи, про яку не можна сказати, що це «вперше».

У сфері практичного життя, підкреслював учений, право — це «об'єктивований Розум», адже нема іншого «соціального механізму», що міг би зрівнятися «за ступенем розумності з правом» [1, с. 92–93]. Той, хто спілкувався з Сергієм Сергійовичем або уважно вивчав його роботи, не міг не відчутти те піднесене, навіть у чомусь романтичне ставлення до права, яке було невід'ємне від нього, внутрішньо й глибоко йому властиве. Він постійно знаходився в пошуку того, що й як ще зробити у правовому житті суспільства, щоб звільнити право від підпорядкування державній владі, яка захопила його, надати йому самостійності, щоб насправді право було собою — Правом.

Надзвичайно широким було коло його наукових інтересів; власне, для професора не існувало будь-яких меж у методології досліджень, пошуку нових ідей, концепцій, переосмисленні колишніх своїх позицій про право, про шляхи й перспективи розвитку правової науки. Свою наукову діяльність Сергій Сергійович, як відомо, розпочав із дослідження проблем цивільного права, у 1960 р. захистив докторську дисертацію на тему «Предмет радянського цивільного права». Водночас підсумком кропіткого осмислення ним загальнотеоретичних питань права стала монографія «Загальні теоретичні проблеми системи

радянського права» (1961), пізніше — фундаментальне дослідження «Структура радянського права» (1975), десятки наукових статей у журналах.

Свої блискучі знання з теорії права й цивілістики він реалізував у процесі розробки Концепції, а потім і проекту нового Цивільного кодексу РФ (1990–1993). Саме тоді в науці цивільного права він виявив проблеми, вирішити які, на його думку, було вкрай складно без залучення досягнень науки загальної теорії права.

Роботи С. Алексеєва справили величезний вплив на розвиток у правовій науці нових напрямів, формування в ній нових галузей знання та інститутів, і що не менш важливо, — на вирішення практичних завдань нормотворчості, систематизації та кодифікації законодавства. У цьому неважко переконатися, спостерігаючи за дослідженнями з цієї проблематики, й незалежно від того, чи торкаються вони предмета теорії права або галузевих юридичних наук, в усіх них виразно простежується творчий відбиток наукових досліджень ученого.

Свою наукову нішу в цій тематиці знайшов і автор цього нарису, й слід сказати, не без впливу саме С. Алексеєва та його наукових праць. Якщо стисло, йдеться про особливий випадок, який багато в чому визначив мою дослідницьку роботу в галузі права. Це пов'язане з вибором теми моєї кандидатської дисертації «Співвідношення структури радянського права й структури радянського законодавства», затвердженої вченою радою Харківського юридичного інституту (сьогодні — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). Як аспірант, із властивим на той час максималізмом, я прагнув розробки складних проблем, невід'ємних від фундаментальних засад правової науки або близьких до них.

Наприкінці травня 1972 р. в юридичному інституті відбувалося засідання секції Мінвузу СРСР з юридичних наук, в якому брав участь і С. Алексеєв. Вже саме по собі перебування в стінах інституту такого авторитетного вченого, без перебільшення, стало знаковою подією в інституті й, звичайно, у моєму житті також. Щоправда, цьому передувала сумна подія: на початку травня того ж року передчасно пішов із життя теоретик права, доктор юридичних наук, професор П. Полежай — мій перший науковий керівник. Утім сам на сам у ситуації, що склалася, я залишався не довго, й перед керівництвом інституту постало питання, кого ж призначити моїм науковим керівником. Як його вирішити, я не замислювався, твердо знаючи, що за будь-яких обставин написання дисертації залишиться виключно моєю справою.

Використовуючи перебування в інституті С. Алексеєва, ректор інституту професор В. Маслов і проректор з наукової роботи доцент І. Даньшин з цією пропозицією звернулися до нього. Нічого не обіцяючи, Сергій Сергійович сказав, що обміркує цю пропозицію, а відповідь на неї дасть після особистої розмови зі мною.

Така бесіда відбулася на кафедрі теорії держави і права. Природно, я хвилювався, на зустрічі з С. Алексеєвим хвилювання відчували навіть досвідчені професори, плутаючи його прізвище, ім'я та по батькові. Він ознайомився з темою моєї дисертації й, трохи подумавши, сказав, що проблема дуже складна, має фундаментальне значення, запитав, чи під силу мені буде її розробка, бо за дослідження цієї проблеми беруться тоді, коли в науці «з'їли достатньо солі».

Моя відповідь була коротка й полягала в тому, що мене не лякає складність теми, до того ж, чому не почати свій шлях у науці з дослідження таких проблем, як ця. Сергій Сергійович пильно подивився на мене й сказав: «Ну добре». При цьому дав мені завдання підготувати проспект дисертації й надати йому через півтора дня. Зізнаюся, для мене таке завдання було не лише першим, а й не простим, тим більше, що в інституті склалася інша практика наукового керівництва аспірантами. План, структура, принципи дисертаційних досліджень опрацьовувалися й уточнювалися за найактивнішою участю наукових керівників.

Утім, як би не було, проспект я підготував і надав професорові. З того, як він читав, роблячи на його берегах свої позначки, я зрозумів, що нехай не все, але щось мені все-таки вдалося зробити. На моє задоволення, так воно й було. По суті й у цілому Сергій Сергійович схвалив проспект і план дисертації, що містився в ньому. Крім того, він звернув увагу на деякі моменти, вказавши, що теорії в проспекті достатньо, а окремі положення в дослідженні необхідно посилити судовою й законодавчою практикою. З цього я зробив висновок, що професор погодиться бути моїм науковим керівником, що незабаром було підтверджене відповідним наказом ректора інституту. Так закінчилася моя перша зустріч із найавторитетнішим у країні теоретиком права. Проспект із підписом і позначками Сергія Сергійовича я зберігаю як одну з найдорожчих для мене реліквій. Попереду чекала напружена праця, нові зустрічі з професором, уже як моїм офіційним науковим керівником.

Тут хотів би підкреслити дуже важливу для мене думку. Уся складність роботи над дисертацією полягала в тому, що в результаті я неодмінно мав зробити щось нове, привнести до розробки проблеми щось своє, тобто зробити якийсь крок уперед — нехай малюсінкий, але крок. Інакше, вважав я, все дослідження не матиме перспективи й становитиме «оправлену паку паперів». Сьогодні, через сорок з гаком років, вважаю такий шлях і поставлені завдання цілком правильними й виправданими, бо іншого в науці не має бути. Адже кожний аспірант, початковий дослідник тих чи інших проблем права, незалежно від того, загальнотеоретичного вони або галузевого напрямку, повинен розуміти свою відповідальність за обрану тему, прагнути того, щоб привнести до її розробки свій персональний внесок.

Подальші зустрічі з С. Алексєєвим проходили вже у Свердловську (сьогодні — м. Єкатеринбург) на кафедрі теорії держави і права Свердловського юридичного інституту (сьогодні — Уральська державна юридична академія). Тут я відчув багато з того, чим жила кафедра, її професорсько-викладацький колектив, аспіранти. На той час усі викладачі були учнями Сергія Сергійовича. Серед них такі відомі вчені, як В. Ісаков, В. Корельський, В. Леушин, В. Перевалов (сьогодні — президент Уральської державної юридичної академії), М. Тарасов (нині — проректор з наукової роботи тієї ж академії), О. Черданцев та ін.

У цьому зв'язку хотів би особливо підкреслити педагогічний талант Учителя, його дивовижну коректність і шанобливість у стосунках із співробітниками кафедри та аспірантами, доступність і простоту у спілкуванні. Він ніколи й ні на кого не підвищував голосу, не чинив будь-якого психологічного тиску на співробітників і аспірантів, не вимагав наслідувати його наукові ідеї, позиції, висновки. Навпаки, Сергій Сергійович усім своїм знанням і досвідом

сприяв кожному в роботі, в розвитку його творчості, у знаходженні свого шляху, нових підходів у вирішенні тих чи інших проблем теорії права і держави, прищеплював самостійність і відповідальність за результати досліджень. Сила авторитету професора, найвища моральна порядність, велика духовність, чуйність здобули щиру й глибоку повагу до нього не тільки в інституті, а й у всіх регіонах країни.

Утім це далеко не всі властивості Сергія Сергійовича як видатного вченого-правознавця й просто чудової людини. Він був на подив дуже скромним, вільним від будь-яких амбіцій. До своїх громадських і наукових регалій, яких у нього було дуже багато, він ставився з якоюсь соромливістю й деяким песимізмом. Пам'ятаю, як вручав йому надрукований автореферат своєї дисертації, в якому, крім іншого, було відзначено, що професор С. Алексєєв є лауреатом Державної премії СРСР. Він був збентежений цим записом, сказав мені, що це не потрібно було зазначати. На кафедрі це відчували, проте ніхто й ніколи не дозволяв собі допустити жодного, навіть найменшого, зловживання цими рисами його характеру. Наслідком була чудова морально-психологічна атмосфера, що панувала на кафедрі, джерелом якої був С. Алексєєв.

У зв'язку з цим згадую свою зустріч із Сергієм Сергійовичем у його квартирі. Запросив він мене, мабуть, не випадково, а щоб ближче упізнати мене, дізнатися про мої плани на майбутнє. У квартирі нічого не нагадувало про якусь розкіш, під ногами тихо скрипіла підлога, стіни були пофарбовані кольоровою вохрою. Коротше кажучи, відчувалося філософське ставлення хазяїв до свого побуту. Професор по-домашньому приготував зелений чай, розлив його у фаянсові піали, з цього розпочалася наша тривала бесіда про право, історію, філософію, а також про життя, її хитросплетіння, драми й трагедії.

Сергій Сергійович розповів про свого батька, якого було репресовано в 1937 р. і звільнено з колимських таборів у 1947 р. за відсутністю складу злочину. Десять років утраченого життя абсолютно безневинної людини, але після всього, що сталося з батьком, — з хвилюванням продовжував Сергій Сергійович, — він не озлобився на людей, життя, не став мстивим. У свою чергу, я розповів йому про своїх дідів, яких було репресовано в тому ж жахливому 1937 р., одного було розстріляно, другого заслано на Колиму, а третій загинув на операційному столі. Я випадково подумав, що мій дід міг зустрічатися з батьком професора. Цю думку я висловив вголос, на що Сергій Сергійович відповів: «Можливо, вони були знайомі, не виключено. То був трагічний період у нашій історії, його не можна забувати, щоб ніколи більше не допустити свавілля влади щодо людей».

Розповів він і про те, як після війни намагався вступити до Свердловського юридичного інституту, проте йому в цьому було відмовлено як синові ворога народу. Як же так, не розумів Сергій Сергійович, адже воював він із ворогами Батьківщини, віч-на-віч стикався з німецькими фашистами, пройшов майже всю війну, має нагороди, а йому не дозволяють вступити до юридичного інституту. Втім Свердловський обком партії по-новому розглянув справу С. Алексєєва, врахував його військові нагороди й зняв заборону на вступ. Так розпочав свій шлях у юриспруденції майбутній видатний учений-правознавець. Чи не парадокс це та абсурдність того часу? Дійсно, його шлях у науці не був широкою верстовою дорогою.

Показав мені професор свій робочий кабінет і бібліотеку. Уздовж стін розміщувалися стелажі книг, серед яких були дореволюційні видання праць з історії Росії М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, праці російських і зарубіжних учених-юристів, переважно роботи теоретиків і цивілістів, філософські твори І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Й. Фіхте та ін. У бібліотеці панував дух Розуму, спадкоємності й прагнення розвивати досягнення попередніх поколінь. Професор із благоговінням розповідав про роль у розвитку правової думки І. Канта й видатного вченого-цивіліста Й. Покровського. Згодом С. Алексєєв написав, що «нема жодного філософа останніх двох століть і нема жодного юриста нинішнього століття, які так, як І. Кант і Й. Покровський — кожен зі своїх творчих позицій, розробили б такі ж глибокі фундаментальні філософсько-правові ідеї щодо розуміння сенсу й призначення права у житті людей у сучасну епоху — епоху, віритимемо, затвердження ліберальних цивілізацій, свободи, благополуччя й солідарності людей» [2, с. 408]. Свої роздуми з цих питань Сергій Сергійович виклав у книгах «Найсвятіше, що є у Бога на землі: Імануїл Кант і проблеми права у сучасну епоху» (1998) і «Право на порозі нового тисячоліття» (2000), а також у своїх подальших працях.

Відвідуючи кафедру під час мого чергового приїзду на консультацію зі своїм науковим керівником, я щоразу спостерігав, як аспіранти й здобувачі (їх, як правило, було до десяти, а іноді й більше) чекають С. Алексєєва. Вони були представниками різних регіонів країни: Москви, Сибіру, Далекого Сходу, автономних і союзних республік СРСР. Так трапилося, що за всю історію вітчизняного правознавства я був і залишаюсь, на жаль, єдиним представником України, хто був аспірантом цього непересічного вченого, дивовижного педагога й чудової людини, а також хто був безпосередньо причетним до унікальної уральської школи теорії права.

Примітною рисою С. Алексєєва як ученого було незадоволення досягнутим. Його постійно турбувало нігілістичне ставлення до права, нерозуміння його цінності в житті суспільства. Це відношення було й залишається, м'яко кажучи, далеким до ідеального, до того «чистого права», про яке мріяв професор. Продовжуючи прогресивні традиції правознавців і філософів, Сергій Сергійович увесь свій науковий потенціал, авторитет, досвід політика направляв на відстоювання престижу права, його власної та інструментальної цінності, визначної самостійної ролі в житті суспільства, на заперечення його розуміння як додатку до економіки, влади, політики. Пам'ятаю, як на черговому З'їзді народних депутатів СРСР він, будучи народним депутатом і головою комітету Верховної Ради СРСР із законодавства, закликав народних обранців до тремтливого ставлення до Конституції країни, до неухильного дотримання права. Так було й із розробкою нової Конституції РФ. Докладаючи усіх своїх зусиль, великих знань з проблем російського права і держави, Сергій Сергійович прагнув втілення в ній найпрогресивніших ідей і світових стандартів демократичного облаштування сучасного суспільства. Звичайно, не всі задуми вдалося реалізувати вченому в Основному Законі держави, але й у тому, що було в ньому закріплено, чимала заслуга С. Алексєєва.

Пізніше, відстоюючи ідеї самостійності права, закладених у ньому одвічних цінностей свободи, справедливості й рівності, С. Алексєєв напише: «Положення

про базис і надбудову в тому вигляді, в якому вони були канонізовані марксизмом-ленінізмом, потребують, слід вважати, ґрунтовної критичної перевірки, переосмислення. Особливо з точки зору... реальних процесів, характерних для виникнення, функціонування й розвитку такого важливого інституту суспільства в умовах цивілізації, як право» [3, с. 573]. Сьогодні цю думку вченого підтримують багато правознавців, філософів, економістів.

Таким чином, тисячолітня боротьба за торжество права у суспільстві сьогодні набуває нових, більш цивілізованих форм. «Думка про необхідність боротися за право, — стверджував Сергій Сергійович, — що є справедливою сама по собі, стає ще більш значущою й у чомусь дуже гострою та тривожною, якщо вбачати у праві об'єктивоване буття розуму, утверджувати його як право людини, що покликане бути “метою суспільства”» [3, с. 391, 394]. Ця думка лише підтверджує той величезний внесок С. Алексєєва у досягнення торжества права у нашому житті.

Не замикаючись на власне загальній теорії права, зокрема на її догматичній частині, Сергій Сергійович поступово виходив на філософське осмислення проблем права, на нові методологічні принципи дослідження його закономірностей. Переглянувши своє колишнє ставлення до філософії права як інтегрованої сфери знань, він робить висновок, що «філософія права — це новий, найбільш високий ступінь осмислення права, у певному сенсі вершина узагальнених юридичних знань... Треба не випускати з поля зору той якісно новий поворот у самому підході до права, що характерний для цієї філософської галузі наукових знань про право», що філософія права — це «завершальна ланка цілісної системи загальнотеоретичних правових знань, де реалізуються й розвиваються на філософському рівні дані попередніх шаблів, особливо дані про специфічну логіку права, й на цій основі розробляється власна філософсько-правова проблематика» [3, с. 391–394]. Так професор писав у своїй черговій фундаментальній праці «Сходження до права. Пошуки й рішення» (2001), привертаючи цим увагу дослідників права й передусім молодих учених до вивчення глибинних шарів права, закликаючи не обмежуватися аналізом однієї тільки правової догми.

У зв'язку з цим запам'яталася одна наша бесіда з Сергієм Сергійовичем, під час якої я висловив свої сумніви щодо статусу юриспруденції як науки. Я мав на увазі поширені в ній схоластику, догматизм, доктринерство, тривалі й абстраговані від соціально-політичної реальності дискусії тощо. Показово тут і те, що в пошуку відповіді на те чи інше питання права обов'язково натикаєшся на його різне, часто-густо нічим не аргументоване пояснення, непримиренні суперечки правознавців і т. ін. Сергій Сергійович, як завжди уважно й серйозно вислухавши мене, відповів, що і його свого часу відвідували подібні сумніви, але завдяки своєму науковому керівникові — визначному вченому-цивілісту, професору Б. Черепакіну йому вдалося їх подолати. Він погодився зі мною, що, як і у будь-якій галузі наукового знання, у правовій науці є свої певні витрати, проте підкреслив, що з часом кожна наука так чи інакше ці витрати долає по-своєму, при цьому не втрачаючи своєї привабливості та престижу. І це повною мірою стосується і правової науки.

Відтоді пройшло багато часу, а ці сумніви залишилися, по суті не змінилося й моє критичне ставлення до правознавства як науки — я б сказав, що в мені воно тільки зміцнилося. Для цього є достатньо підстав, що дискредитують правову науку. Серед них — велика кількість захищених кандидатських і докторських дисертацій, опублікованих монографій, статей тощо, значна частина яких, на мій погляд, нічого спільного з наукою не має — це лише компіляції, плагіат, приправлені цитатами відомих учених, набір усіяких публічних виступів тощо. Проте всі подібні «самостійні наукові дослідження» безпідставно претендують на почесне місце у правовій науці.

Водночас уральській школі теорії права та її фундаторові С. Алексєєву робить честь те, що поява в ній таких робіт виключена самою системою підготовки наукових кадрів, негласними, але дуже жорсткими вимогами до наукових досліджень тих чи інших проблем теорії права. Я сам зазнав цього, осмислюючи весь накопичений правознавством досвід досліджень теми моєї дисертації. В усіх відношеннях для мене й моїх товаришів по аспірантурі на кафедрі теорії держави і права Свердловського юридичного інституту це була воістину визначна школа, де порушення наукової етики чи інших вимог просто виключалися, їх не могло бути за визначенням. І в цьому сенсі діяльність Сергія Сергійовича як ученого й педагога була безперечним і яскравим прикладом по-справжньому наукового ставлення до всіх видів робіт на кафедрі та в інституті, інакше й бути не могло. І таким С. Алексєєв назавжди залишиться в історії правової науки, в пам'яті наукової громадськості, всіх, хто його знав і працював з ним.

І ще одна дуже важлива обставина. Сергія Сергійовича ніколи не залишало переконання в соціальній цінності права, у настанні торжества права у суспільстві. Підсумком його досліджень у цьому контексті стала монографія «Соціальна цінність права у радянському суспільстві» (1971). Треба уявити соціально-політичну реальність, що існувала тоді, щоб правильно й неупереджено оцінити значення цієї праці. Зберігаючи вірність своєму кредо, професор і тут був першим, хто на високому теоретико-філософському рівні почав досліджувати аксіологічні аспекти права, чудово усвідомлюючи гострі проблеми його реалізації, особливо у сфері захисту прав людини — найважливішої, як він вважав, ланки філософського розуміння права. Теми прав людини, його суб'єктивних прав постійно знаходилися в полі зору вченого, й це не було чимось випадковим, підлеглим політичній ситуації або кон'юктурі, що склалася.

Джерелом теоретичних і філософських роздумів про право, його долю в суспільстві була практика, накопичений людством багатоміжковий досвід використання права як найбільш важливого й авторитетного регулятора суспільних відносин. У зв'язку з цим С. Алексєєв багато зусиль і часу приділяв аналізу й узагальненню судової практики, робив це мотивовано, з великою зацікавленістю. У судовій практиці він убачав дійсне здійснення права, знаходив у ній прогресивне (торжество права) і водночас виявляв у ній помилки й прорахунки, а також вади у законах держави. Звідси його глибоке розуміння різниці між правом і законом, адже останній, за твердженням професора, далеко не завжди виражає право, виступає його належною формою й може визнаватися дійсно правовим актом.

Як в історії країни, так і сьогодні непоодинокими є випадки, коли закон насправді закріплює свавілля державної влади, стає актом цього свавілля. Непримиренність із такими юридичними актами повною мірою виявилася у Сергія Сергійовича, коли він займав відповідальний пост голови комітету Верховної Ради СРСР із законодавства й, особливо, коли він очолив Комітет конституційного нагляду СРСР — орган, що був покликаний охороняти Конституцію країни, забезпечувати законність, припиняти дію тих актів державної влади, що порушують права та свободи громадян, суперечать світовим правовим стандартам. Незважаючи на дуже складну економічну й соціально-політичну ситуацію в країні, цей Комітет під керівництвом С. Алексеєва визнав низку юридичних актів, виданих державною владою, такими, що не відповідають Основному Закону. Серед них — акти, що закріплювали інститут прописки громадян, деякі норми трудового, адміністративного й цивільного законодавства, створення так званого «ГКЧП» та ін. Результати діяльності Комітету конституційного нагляду, навіть з урахуванням обмеженості його повноважень, привернули до себе увагу громадськості, що бажала змін. У цьому, вочевидь, була велика заслуга й Сергія Сергійовича як першого керівника й організатора вказаного державного органу, що став попередником створення конституційного правосуддя в країнах колишнього СРСР, зокрема в Україні (1996).

Не менш, ніж теоретико-філософське осмислення проблем права, ученого турбувало й сприйняття права людьми, їхній рівень знань про нього. С. Алексеєв вважав необхідним популяризацію права у суспільстві, доступне доведення до громадян його унікальності, значущості й соціальної цінності. Тим більше, що так звана правова пропаганда й правове виховання були далекі від таких завдань і цілей. З цією метою він опублікував серію науково-популярних книжок про право: «Азбука закону», «Право у нашому житті», «Право і наше життя» та ін. Задум їх автора полягав у тому, щоб «ознайомити читача зі складними питаннями юриспруденції, з юридичними тонкощами, з багатьма гранями того складного соціального явища, що називається правом» [4, с. 6]. Дійсно благородна мета — зробити право надбанням людей як творців історії своєї країни, навчити їх правильно користуватися правом, опанувувати знання про нього, щоб вправно захищати свої інтереси.

Цей нарис жодним чином не претендує на повне висвітлення життя й діяльності професора С. Алексеєва — безперечно видатного мислителя й ученого-правознавця ХХ — початку ХХІ ст. Та це і неможливо — у такому короткому викладі висвітлити його життєвий шлях як людини, громадянина та вченого. Деякі фрагменти наведені мною з огляду на безпосереднє спілкування із Сергієм Сергійовичем, за що я дуже вдячний своїй долі.

Немає сумніву, що з часом з'являться ретельні дослідження наукової творчості С. Алексеєва, буде надана об'єктивна оцінка його вченню про право, створений ним славетній уральській школі теорії права та філософії права. Тем і ракурсів для таких досліджень вистачить на багато років, тільки не потрібно відкладати. Професор, незважаючи на тяжку хворобу, все ж устиг підготувати до видання зібрання своїх творів у десяти томах (2010). Утім залишився великий архів матеріалів, чернеток, варіантів книг і статей, нотаток, серед інших і на

берегах книжок, що чекає на систематизацію, обробку. Можливо, з часом ми доторкнемося й до цієї спадщини Видатного Вченого.

На завершення хочу ще раз підкреслити, що творчість небагатьох учених-правознавців привертає до себе таку увагу, як наукові дослідження С. Алексєєва. Його численні монографії, наукові статті, нотатки, есе продовжують залишатися найбільш цитованими у правовій науці. Для мене, як і для багатьох інших, Сергій Сергійович не пішов із життя — у нього лише зупинилося серце.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Алексєєв С. С.* Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность / С. С. Алексєєв. — М. : Норма, 2001. — 176 с.
2. *Алексєєв С. С.* Право: азбука — теория — философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. — М. : Статут, 1999. — 712 с.
3. *Алексєєв С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексєєв. — М. : Норма, 2001. — 752 с.
4. *Алексєєв С. С.* Право и наша жизнь / С. С. Алексєєв. — М. : Юрид. лит., 1978. — 221 с.

П. ЄВГРАФОВ

*кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Конституційного Суду України у відставці*